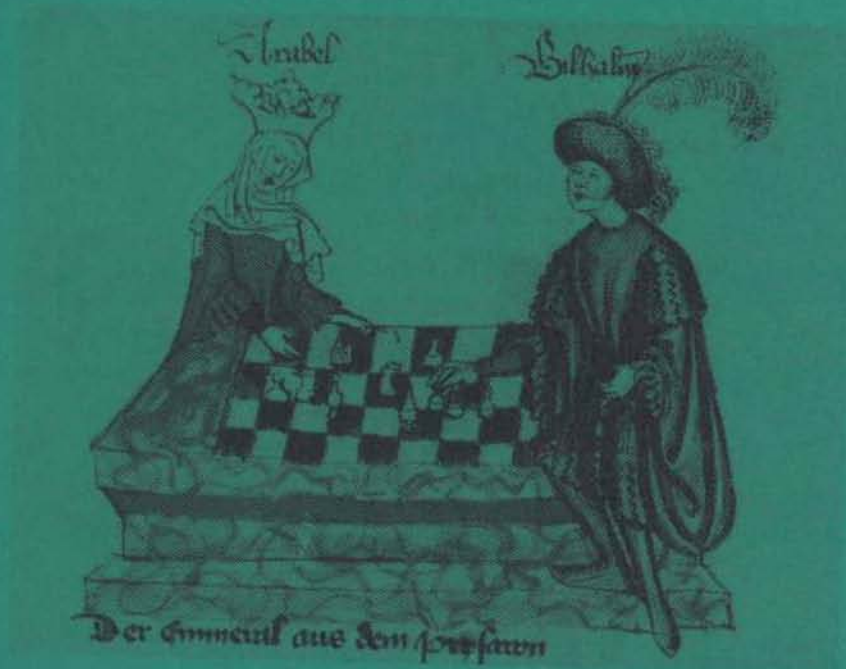

Gespeeld is er overal en altijd. In de Middeleeuwen behoorden spelletjes zoals dobbelen, schaken, dammen, het molen-spel, triktrak en, later, het kaartspel tot het tijdverdrijf van adel en burgerij. Schaken en dobbelen werden eerst afgekeurd door de geestelijkheid, die er niets dan ledigheid en duivels vertier in zag. Later werd het schaken oogluikend toegestaan en konden alle genoemde spelen zelfs gebruikt gaan worden voor didactische en moraliserende doeleinden. Vooral het schaakspel leende zich voor allegorische interpretaties. Spelen vervulden een grote rol in het gezelschapsleven. Voor de bestudering van middeleeuwse (bord-)spelen hebben we de beschikking over bewaard gebleven speelmateriaal, teksten die de regels van de spelen behandelen, beschrijvingen van spelen en teksten die het spel allegorisch interpreteren.

In *Spelen in de Middeleeuwen* wordt een beeld geschetst van de geschiedenis van de spelen en hun spelregels, de sociale rol van het spel en de veranderende waardering die men aan het spel hechtte.

Spelen in de Middeleeuwen

ISBN 90-6550-642-X

9 789065 506429

Inhoud

Woord vooraf	7
Het spelelement in de middeleeuwse beschaving MARCO MOSTERT	9
"Ieder spel is ijdelheid": Enkele visies op het 'spel' in de oud-christelijke en middeleeuwse Latijnse literatuur A.P. ORBÁN	28
De materiële cultuur van het spel ANNEMARIËKE WILLEMSSEN	31
De moraal van het schaakspel versus het dobbelen: Bekende en minder bekende voorstellingen opnieuw bekeken JOHANN-CHRISTIAN KLAMT & LIA COUWENBERG	68
Middeleeuws damspel, volgens de oude en volgens een nieuwe versie ARIE VAN DER STOEPE	94
Is schaken wel een spel voor heren? Over het schaakspel in de middeleeuws Arabische cultuur REMKE KRUK	105
Het schaakspel in middeleeuws Bohemen WOJCIECH IWAŃCZAK	123
Een les voor de koning RENÉ STUIJP	147
"In dien hoec gemat": Gemengd schaken in de Middelnederlandse verhalende literatuur BART BESAMUSCA	169
Kansspelen in laatmiddeleeuws Italië MARCO MOSTERT	188

De materiële cultuur van het spel

In deze bundel komt een groot aantal verschillende soorten bronnen aan bod, de meeste daarvan zijn schriftelijk, maar er zijn ook iconografische bronnen bij. Binnen de multidisciplinaire benadering die kenmerkend is voor de mediëvistiek, mogen de materiële bronnen niet ontbreken. Zeker niet wanneer een thema als 'Spelen in de Middeleeuwen' wordt bestudeerd, dat beelden oproept van materiële zaken als speelborden, speelkaarten en dobbelstenen. Aangezien het schaakspel uitvoerig aan bod komt in veel van de overige artikelen, is enige aandacht op zijn plaats voor de schaakstukken zelf, die in de beroemde Lewis Chessmen (afb. 1) een materieel middeleeuws boegbeeld hebben.

Afb. 1. Vijf van de Lewis Chessmen, walrusivoor, laat-twaalfde eeuw, gevonden op Lewis. Collectie en foto: Museum of Scotland, Edinburgh.

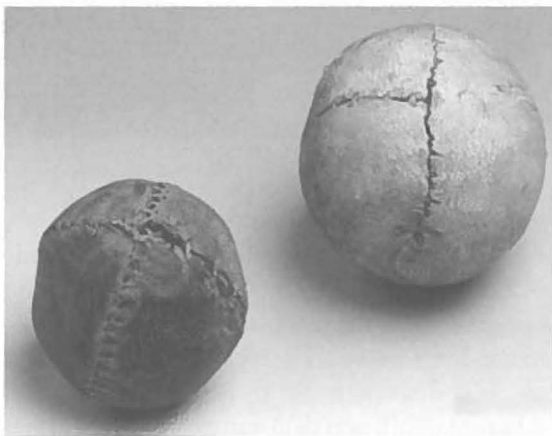
MATERIËLE BRONNEN

Voor de bestudering van de cultuur van het dagelijks leven in de Middeleeuwen zijn artefacten een belangrijke bron. Gebruiksvoorwerpen zijn als realia meestal via opgravingen, maar soms ook via overerfd bezit tot ons gekomen. Omdat het leven van mensen in alle perioden wordt voringegeven door de voorwerpen die zij gebruiken en waarmee zij zich omringen, is het mogelijk een deel van de cultuur van het

verleden middels die objecten te reconstrueren. Omdat materiële cultuur de omgang van mensen met voorwerpen behelst, worden daarbij die voorwerpen niet alleen op zich bestudeerd, maar in samenhang met de teksten en afbeeldingen waarin voorwerpen worden besproken, genoemd of afgebeeld. Alleen op die manier kan de omgang met een voorwerp worden bestudeerd, en daarmee de rol die het object speelde in het leven in het verleden. Een combinatie van verschillende soorten bronnen is bij de studie van de materiële cultuur derhalve wettelijk, want deze bronnen corrigeren en nuanceren elkaar. Samen geven ze een goed en vaak verrassend beeld van het dagelijks leven in de Middeleeuwen.

Het doel van deze bijdrage over de materiële cultuur van het spel is tweeledig: het geven van een overzicht van de materiële bronnen van het spelen (eerst speelborden, dan speelstukken en tenslotte speelkaarten), en het beschrijven van wat deze bronnen kunnen toevoegen aan onze kennis van het spelen in de Middeleeuwen.

De tastbare overblijfselen van het vele middeleeuwse gespeel – borden, stukken, stenen, kaarten – maken deel uit van een groter geheel aan reëlia dat je zou kunnen aanduiden als ‘materiële speelcultuur’. Ze hebben daar hun plaats tussen bijvoorbeeld kinderspeelgoed, zoals poppen of tollen (Willemsen 1998), en materiaal dat voor andere spelen, zoals kaatsen en kolven (Willemsen 1996b), werd gebruikt. De keuze voor bordspelen, kaartspelen en dobbelen brengt ons duidelijk in de sfeer van het spel voor volwassenen. Maar volwassenen hielden zich, behalve met deze bord- en gokspelen, ook bezig met vele andere spelen, vooral balspelen.

Afb. 2. Bal, leer, begin zestiende eeuw, gevonden in Marienkirche te Lübeck. Collectie en foto: St.-Annen-Museum Lübeck.

Een voorbeeld van het 'omringende materiaal' is een bal, gevonden in Lübeck (afb. 2) (Gläser 1995: 44; Willemsen 1998: 61). Die geeft bovendien aan hoe bijzonder een materiële bron kan zijn.

Op zich is de bal niet bijzonder. Het gaat om een doorsnee leren bal uit de vijftiende eeuw, gemaakt van acht gelijke driehoekige leren lapjes die aan elkaar genaaid zijn en gevuld met reepjes textiel of met haar. Het is het type bal dat in serie werd vervaardigd en werd gebruikt door zowel volwassenen als kinderen bij hun balspelen, bijvoorbeeld bij overgooien en kaatsen. De acht gelijke leren segmenten zijn typerend voor dit soort ballen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit *Het kaetspel ghemoralizeert* uit 1431, een tekst waarin in navolging van het bekendere *Scaetspel* (vergelijk Besamusca 2001: 172-4; Iwańczak 2001: 135-42) de spelregels van kaatsen worden aangewend om een verhandeling over de rechtspraak te geven. In het traktaat worden de acht gelijke delen van de bal vergeleken met acht partijen binnen de maatschappij die een rol in de rechtspraak spelen (Roetert Frederikse 1915).

De bal uit Lübeck, hoewel geschikt voor het kaatsen zoals volwassenen dat deden, is waarschijnlijk door kinderen gebruikt om te gooien en vangen, en wel in de kerk. Hij is gevonden achter de houten beelden van een vroeg-zestiende-eeuws altaar in de Marienkirche in Lübeck. Deze vondst geeft kleur aan verboden om met ballen te gooien in de kerk, zoals bijvoorbeeld in een Schiedamse keur: "Item, wat kinderen eenig ondaft bedryven in der kerken, 'tzy mitten tol te dryven, off den bal te werpen" (Drost 1914: 2-3). Hier vormt de materiële bron een mooie eenheid met een schriftelijke bron. Samen geven ze een levendig beeld van de dagelijkse praktijk in een middeleeuwse kerk.

SPEELBORDEN EN SPELENDOZEN

Een van de oudste uit de Middeleeuwen overgebleven bordspelen is een bord met stukken uit Yorvik, het York uit de tijd van de Vikingen. Het is een set om *hnefatafl* mee te spelen (afb. 3). In Yorvik zijn ook dobbelstenen gevonden en schaak- of liever speelstukken. Dit zijn de meest voorkomende vondsten van spelmateriaal uit de Middeleeuwen: losse schijven, stukken of dobbelstenen. Een probleem van dergelijke vondsten is dat niet zonder meer duidelijk is welk spel ermee gespeeld is – net als bij de bovengenoemde bal.

De meeste materiële resten van de middeleeuwse speelcultuur zijn inderdaad gevonden, dat wil zeggen: archeologisch overgeleverd. Het

Afb. 3. Hnefatafl-bord met stukken, hout en been, negende eeuw, gevonden in York. Collectie: Yorvik Centre, York; foto: auteur.

merendeel van wat archeologen uit de Middeleeuwen vinden, is afval uit die tijd. Dat betekent, dat het beeld van de middeleeuwse spelers en spelen dat uit die vondsten voortkomt, is vertekend. Wat we hebben, is ooit om de een of andere reden weggegooid. Aangezien veel van het spelmateriaal van hout of been was, moet het bovendien zijn weggegooid op een voor archeologen gunstige plaats, anders was het vergaan. Dat wil zeggen dat maar een zeer gering promillage bekend is van wat er toen werd gebruikt. Wel zijn de archeologische vondsten per definitie een doorsnee door alle lagen van de middeleeuwse samenleving, omdat zowel de dobbelstenen van een armoedzaaier als die van een welgesteld koopman kunnen worden gevonden. Dat is een belangrijk onderscheid met de speelborden en spelstukken die in collecties (dus bovengronds) bewaard zijn gebleven. Die zijn in de regel om hun geldelijke waarde gekoesterd, en behoren vrijwel zonder uitzondering tot het spelmateriaal – en de speelcultuur – van de elite.

Het meest voorkomende spelmateriaal in museumcollecties, los van een enkel geïsoleerd schaakstuk, is een soort spellendoos met drie bordspelen. Het is een vierkante doos met aan de ene zijde een schaakbord en aan de andere zijde een bord voor het molenspel, waarin de benodigde schijven en stukken zitten; opengeklapt is het een triktrakbord (het huidige backgammon, in de Middeleeuwen aangeduid met 'tafelspel' of simpelweg 'tafel'). Het schaakbord heeft (gebruikelijk) acht rijen van acht vakken, lichte en donkere. Het molenspel is te herkennen aan de drie concentrische vierkanten, die in het midden van de zijden van het binnenste tot het buitenste vierkant zijn doorsneden. Het triktrakbord aan de binnenzijde is langwerpiger en voorzien van 36 driehoeken, die in een donkere kleur zijn ingelegd. De doos met bor-

Afb. 4. Speeldoos met triktrakbord, hout, ivoor, 1575, uit Innsbruck. Collectie: Kunsthistorisches Museum Wien; foto: auteur.

Afb. 5. Spellendozen met molenspel en schaakspel (binnenzijde triktrak), hout, barnsteen, verguld zilver, hoorn, paarlemoer, ivoor, resp. 1560 en 1610, Duitsland. Collectie: Bayerisches Nationalmuseum München; foto: auteur.

den en stukken is makkelijk op te bergen en te verplaatsen, een beetje zoals een modern reisschaakspel. Het idee voor reisspellen is overigens veel ouder. In Egyptische graven zijn vaak kistjes voor bijvoorbeeld *senet* of '58 gaten' gevonden, met stukken erin en het speelbord bovenop (May 1992: 23-28).

In een aantal musea is dit soort speelborden uit de late Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd te bewonderen (afb. 4 en 5). Het gaat om prachtige exemplaren van amber of ebbenhout, versierd met goud, zilver of ivoorsnijwerk, en voorzien van stukken in dure houtsoorten, bergkristal of barnsteen. Deze luxe speelborden komen ook voor in administratieve teksten, zoals in de inventaris van hertog Adolphus van Gelre uit 1440: "Item dat schaekbret mit schaek ende worptafelspiel [triktrak] as half golt ende silver" (Murray 1894: 450-1). Het beroemdste schaakbord uit de literatuur wordt beschreven in de roman *Walewein*:

Die stappelen [velden] waren root goudijn entie spanghen zelverijn [zilver]. Zelve waest van elps bene [ivoor] wel beset met dieren [dure] stenen (Van Es 1976: 8-9).

Ook dit fictieve zwevende schaakbord lijkt op de overgeleverde exemplaren.

De dure borden om schaak en triktrak op te spelen, waren in de Middeleeuwen in hoge kringen een geliefd geschenk. Ze komen als cadeaus in inventarissen voor, en de bewaarde exemplaren hebben vaak expliciet het uiterlijk van een geschenk, met bijvoorbeeld portretten en andere persoonlijke verwijzingen op het bord of op de stenen. Soms zijn de dozen geschikt voor een groter aantal spelen, maar meestal gaat het om de genoemde combinatie van schaak, molenspel en triktrak. Ook buiten de sfeer van deze luxe geschenken is dit de middeleeuwse 'speltrias' bij uitstek te noemen, aangezien de combinatie van deze drie spelen het vaakst voorkomt in de bronnen. In middeleeuwse handschriften komen schaakbord en molenspelbord samen voor, zoals in de ondermarge van een handschrift van *Li romans di boin roi Alixandre*, nu in Oxford (afb. 6).¹ In de marges van hetzelfde handschrift komen overigens ook dobbelaars en spelende kinderen voor (*The Romance of Alexander* 1933).

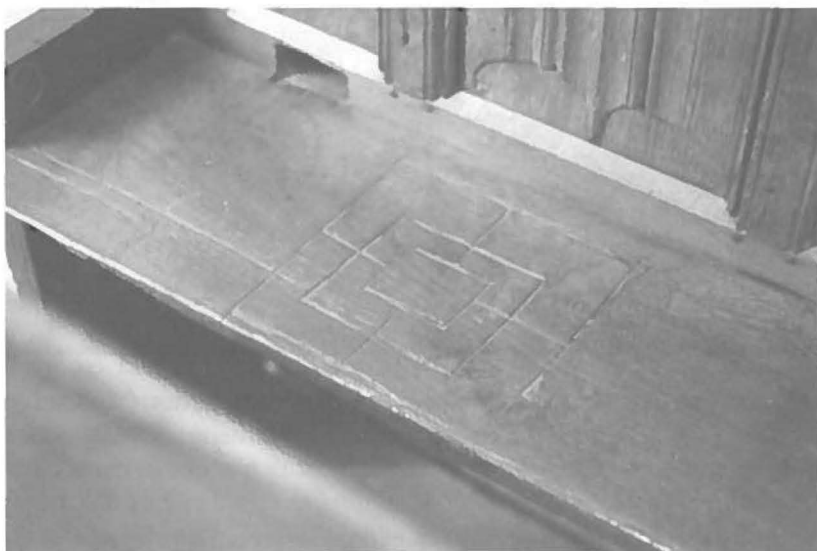
Dat de combinatie schaak-triktrak-molenspel algemeen was, blijkt ook uit een aantal kleine tinloden speeltafeltjes, die in de Nederlanden zijn opgegraven (Willemsen 1998: 383 (B90); Willemsen 1996c: 267). Het zijn miniatuurversies van een langwerpige tafel op schragen, waarop naast elkaar een schaakbord, een molenspelbord en een triktrakbord zijn afgebeeld (afb. 7).² Waarvoor deze voorwerpen precies zijn gebruikt, is onduidelijk. Net als vele andere miniatures in tinlood zijn ze mogelijk speelgoed geweest, voor gebruik bij het spelen met poppen of een soort poppenhuis. Waarschijnlijk is met deze tafels een traditionele speeltafel in een herberg bedoeld. De connotatie met drinken komt ook naar voren in een variant waar op dit tafeltje tussen

Afb. 6. Molenspel in marge van Alexanderroman, veertiende eeuw. Collectie en foto: Bodleian Library, Oxford (Ms Bodley 264, f. 60r).

Afb. 7. Speeltafeltje met molenspel, schaak en triktrak, tin-lood, veertiende eeuw, gevonden in Amsterdam. Collectie: Afdeling Archeologie – Dienst Amsterdam Beheer; foto: auteur.

Afb. 8. Kerkbank met ingekrast molenspel op de zitting, zestiende eeuw, uit Zutphen. Collectie: Gemeentemuseum Zutphen; foto: auteur.

gegooide of verloren dobbelstenen, schaakstukken en speelschijven zijn het speelgoed van de gewone man – en vrouw, en kind. Wat daarbij opvalt, is dat veel van het eenvoudigere spelmateriaal multifunctioneel is. Bij de vondst van speelsteentjes, speelschijven en dobbelstenen is het moeilijk de voorwerpen aan één spel te koppelen. Verschillende spelen konden met dezelfde voorwerpen worden gespeeld, en het is ook duidelijk dat op straat en in de kroeg precies dezelfde spelen gebruikelijk waren als in kasteel en paleis. Alleen het spelmateriaal is wat minder chique. Maar dat speelt wel zo lekker – dat weet elke kaarter, dobbelaar of schaker.

Annemarieke Willemssen

NOTEN

- 1 HS Oxford, Bodleian Library, Bodley 264, folio 60r; idem op folio 112r.
- 2 Dienst Amsterdam Beheer- Afdeling Archeologie, Inventaris nummer NZK5-83-1.
- 3 Inventarisnummer h 1993/11.1, gevonden in Leiden.
- 4 Dienst Amsterdam Beheer-Afdeling Archeologie, Inventaris nummer OL-6.
- 5 Inventarisnummer 1983.515.1-52.
- 6 Inventarisnummers 5018-71 en 5077-5124.

LITERATUUR

- Barthel, H.-J. e.a. 1979. 'Eine mittelalterliche produktionsstätte für Knochenwürfel.' In: *Alt-Thüringen* 16: 137-171.
- Besamusca, B. 2001. '“In dien hoec gemat.” Gemengd schaken in de Middelnederlandse verhalende literatuur.' In deze bundel: 169-87.
- Breen, J.C. 1902. *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. 's-Gravenhage.
- Drost, J.W.P. 1914. *Het Nederlandsch kinderspel vóór de 17e eeuw*. 's-Gravenhage.
- Endrei, W. & L. Zolnay. 1986. *Fun and Games in old Europe*. Budapest.
- Es, G.A. van (ed.) 1976. Penninc & Pieter Vostaert, *Roman van Walewein*. Culemborg.
- Garin Ortaz de Taranco, F.M. 1951. *Un Libro de Honas del Conde-Duque de Olivares*. Valencia.
- Gläser, M. 1994. *Das kind spilete und was fro. Spielen vom Mittelalter bis heute*. Lübeck.
- Iwańczak, W. 2001. 'Het schaakspel in middeleeuws Bohemen.' In deze bundel: 123-46.
- Klaant, J.-C. 2001. 'De moraal van het schaakspel versus het dobbelen. Bekende en minder bekende voorstellingen opnieuw bekeken.' In deze bundel: 68-93.
- Krauwier, M. & F. Snieder. 1994. *Nering en vermaak: De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. Utrecht.
- Kruk, R. 2001. 'Is schaken wel een spel voor heren? Over het schaakspel in de middeleeuwse Arabische cultuur.' In deze bundel: 105-22.
- May, R. 1992. 'Les jeux de table dans l'antiquité.' In: *Les Dossiers d'Archéologie* 168: 18-33.
- Mostert, M. 2001. 'Kansspelen in laatmiddeleeuws Italië.' In deze bundel: 188-207.
- Murray, H.J.R. 1962. *A History of Chess*. Oxford.

- Orbán, A.P. 2001. '“Ieder spel is ijdelheid.” Enkele visies op het “spel” in de oudchristelijke en middeleeuwse Latijnse literatuur.' In deze bundel: 28-50.
- Planck, D. (ed.) 1994. *Archäologie in Baden-Württemberg. Das archäologische Landesmuseum, Außenstelle Konstanz*. Stuttgart.
- Roetert Frederikse, J.A. (ed.) 1915. *Het Kaetspel Ghemoralizeert*. Leiden.
- Romance of Alexander, The*, 1933. *A collotype facsimile of Ms. Bodley 264*. Oxford.
- Schütte, S. 1978. 'Das Haus eines mittelalterlichen Knochenschnitzers an der Johannisstraße in Göttingen.' In: *Göttinger Jahrbuch* 26: 55-66.
- Spencer, B. 1985. 'Fifteenth-century collar of SS and hoard of false dice with their container, from the Museum of London.' In: *The Antiquaries Journal* LXV-II: 449-453.
- Stewart, I.J. 1992. 'The Gloucester Tabulae Set: A Unique Insight into the Norman Aristocracy'. In: *Pre-printed Papers Medieval Europe 1992 Volume 7: Art and Symbolism*: 29-34. York.
- Van der Stoep, A. 2001. 'Middeleeuws damspel, bestond dat wel of niet?' In deze bundel: 94-104.
- Stratford, N. 1997. *The Lewis Chessmen and the Enigma of the Hoard*. London.
- Willemsen, A. 1996a. 'Dobbelen oft eenigh ander spul spelen.' In: *Madoc* 10-1: 2-10.
- Willemsen, A. 1996b. 'Caetsen ofte colffven.' In: *Madoc* 10-2: 91-100.
- Willemsen, A. 1996c. 'Scaec of werptafelspel.' In: *Madoc* 10-4: 267-276.
- Willemsen, A. 1998. *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*. Nijmegen.

•

•

•

•

